

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ

О'ЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЮТИ

6 / 2021

ДОРО ВА ИСКАНДАР МОЖАРОСИ ТАСВИРИНИНГ ГЕНЕЗИСИ

Алишер Навоий Искандар қилган ишларнинг барчасини ӛзиб тугатишни осон ҳам, зарур ҳам эмас деб ҳисоблаган. Шу боис, дастлаб, Искандар тарихини *ижмол тариқида* – умумий баён қилиб, сўнгра у ҳақдаги қисса ва тарихларни қиёслаб, энг асосий нуқталаргагина ӛтибор қаратган. Навоий келтирган феҳрист – хронология Низомий, Хусрав дostonлари ва бошқа Искандар қиссалари мундарижасининг қоришиқ кўриниши бўлиб, Навоий бу орқали Искандарнинг умумий тарихини ӛслатиб ўтгач, мазкур тарихга ўз ӛндашувини қуйидагича изоҳлайди:

*Умурида улча гаройибдурур –
Ки, ул ишта кўпрак ажойибдурур.
Жудо айлабон кизб олойишин,
Анга айласам назм оройишин¹.*

Ушбу принцип асосида “Садди Искандарий” дostonи сюжети кўздан кечирилса, асарнинг оригиналлиги ва Навоийнинг ижодкор сифатида ўзига хослиги яққол намоён бўлади. Шу тарика Навоий Искандарнинг бутун тарихидан ўз асарида тасвирлаш учун қуйидаги асосий сюжет линиялари (ӛки эпизодлар)ни танлаб олган: 1) Искандарнинг Румда подшо бўлиши; 2) Искандар ва Доро тўқнашуви; 3) Искандарнинг Кашмирга юриши; 4) Искандарнинг Ӳиндга юриши; 5) Искандарнинг Чинга юриши; 6) Искандарнинг Мағрибга юриши; 7) Искандарнинг Яъжужларга қарши кураши; 8) Искандарнинг денгизга сафари; 9) Искандарнинг вафоти.

Навоий салафлари, жумладан, Низомий каби Искандар ва Доро муносабатлари тасвирига кенг (3 боб) ўрин ажратган. Ушбу сюжет тасвирида, аввало, Доро ва Искандар ўртасидаги жангни келтириб чиқарган омиллар хусусида тўхталиш керак. Шарқдаги аксарият тарихий асарларда Искандар ва Доро муҳолифатининг сабаби сифатида бож кўрсатилади. Табарий уч хил омилни қайд этган: бири – хирож, иккинчиси – Искандарнинг ташаббуси², яъни Искандар Рум тахтига ўтиргач, Мағрибга юриш қилиб, у ерни ўзига тобе қилади, натижада, ўзини қудратли хис ӛта бошлайди ва Дорога қарши жанг қилиш пайига тушади. Айни шу омил асосий сабаб – хирож бермасликни келтириб чиқарган. Учинчиси – мамлакат халқи Доро зулмидан безган эди, шу боис уларнинг бир қисми Искандар томонга ўтиб, Доронинг сирларини айтиб бериш орқали Доро зулмидан халос бўлишни исташган³. Бундай маълумотларнинг айримлари «Садди Искандарий»га ҳам кўчиб ўтган,

¹ Алишер Навоий. Садди Искандарий // Мукамал асарлар тўплами, XX жилдлик, 11-жилд. – Тошкент: “Фан”, 1993, 127-бет.

² طبري محمد بن جرير. تاريخ طبري. ترجمه ابوالقاسم پاينده. ج. ۲. تهران: اساطير، ۱۳۶۲. ص. ۴۸۹-۴۹۲.

³ Ўша асар, 488 – 489-бетлар.

масалан, пахлавон Борики Барбарийнинг Доро зулмидан безиб, Искандар томонга қочиб ўтиши тасвири шу сирага мансуб.

Низомий «Искандарнома»га мана шу омилнинг бироз ўзгарган вариантыни асос қилиб олган. Унга кўра, Искандар зангийларни енгиб Румга қайтгач, кўлга киритилган ўлжалардан бир қисмини Дорога юборади, қимматбаҳо ҳадялар туфайли Доронинг ҳасади келиб, Искандарга итик сўзлар битилган, ҳақоратли нома йўллаб, Искандарни ранжитади ва унинг Эронга юриш қилишига замин ҳозирлаб беради⁴. Ибн Балхий Искандар ва Доро ўртасидаги тўқнашувга сабаб бўлган омилларни шундай умумлаштирган: «Искандарнинг форсга келишига уч нарса сабаб бўлган: бири Доро бин Доронинг «ота-боболаринг юборган хирожни юбор, йўкса Румни яксон қиламиз» дея юборган кўпол хабарининг Искандарга оғир ботиши. Иккинчиси – отасининг вазири бўлган Раштиннинг Доро бин Дордан ранжиши ва унинг айб-у нуксонларини айтиб, Искандарга ёрдам бериши. Учунчиси – Доро бин Доро ва унинг вазири бадсийрату бадрой эди. Ҳамма лашкар ва раият ундан нафратланар эди»⁵. Мирхонд «Равзат ус-сафо»да Файлақуснинг Доро хазинасига ҳар йили вазни қирқ мисқолга тенг минг олтин байза (тухум шаклидаги тилла) юборгани, зиддиятнинг келиб чиқишига шу хирожнинг тўланмай қолиши сабаб бўлганини айтади⁶. Навоий «Садди Искандарий»да Низомий каби хирож масаласини асос қилиб олган ва унга оид фактлар Мирхонд маълумотлари билан айнан бўлса-да, «Тарихи мулуки Ажам»да кейинги икки қараш хусусида ҳам ёзади.

Искандар ва Доро муносабати тасвирида элчилар воситасида қилинган мунозара эпизоди ҳам муҳим ўрин тутаяди. Искандар дастлаб хирож талаб қилиб келган элчига панд бериб, *тухумларни туғувчи қуш учиб кетди* деб жавоб бериб юборади. Мазкур жавоб Шарқдаги манбаларда турлича келади. Иккинчи бор келган Доро расули ўзи билан *гўй, чавгон ва кунжут* олиб келади. «Садди Искандарий»да Низомий «Искандарнома»сидаги деталлар деярли такрорланади, фақат Низомий асарида Искандар ҳам Дорога жавобан кунжут ўрнига сипандон – исирик уруғини юборади⁷. Низомий вариантга яқин талкин Табарийда мавжуд, фақат Искандар Дорога жавобан хардал – жуда майда сариқ рангли, аччиқ дона (уруғ) юборади⁸. Навоий дostonида бўлгани каби кўпгина тарихий манбалар Дордан гўй, чавгон ва кунжут келгани борасида яқдил, бироқ Дорога жавобан Искандар юборган предметлар борасида фикрлар турлича⁹. Мазкур ҳолат эпизоднинг «Садди Искандарий»га киритилмаслигига сабаб бўлган бўлиши керак.

Хирож масаласидаги иккинчи бир жиҳат *гўй, чавгон, кунжут, қуш* ёки *парранда* деталларининг искандарномаларга келиб қўшилишидир. Тарихда

⁴ Низомий Ганжавий. Ҳамса: Искандарнома. – Душанбе: “Адиб”, 2012. – С. 72–73.

⁵ ابن بلخي. فارسنامه. – تهران: اساطير، ۱۳۸۴. ص. ۵۷.

⁶ ميرخواند محمد بن خاوندشاه. روضت الصفا. ج. ۱. – تهران: بيروت، ۱۳۳۸. ص. ۶۴۷.

⁷ Низомий Ганжавий. Ҳамса: Искандарнома. – С. 83–84.

⁸ طبری محمد بن جریر. تاریخ طبری. ترجمه ابوالقاسم پاینده. ج. ۲. – تهران: اساطير، ۱۳۶۲. ص. ۴۹۰.

⁹ بنکتنی. تاریخ بنکتنی. – تهران: داورپناه، ۱۳۴۸. ص. ۴۳.

айрим шунга ўхшаш маълумотлар сакланиб қолган, масалан, қадимги форс ҳукмдорлари вассаллардан тобелик белгиси сифатида сув ва тупроқ талаб қилишган¹⁰. Искандарномалар бош қахрамонининг прототипи Александр Македонский тарихан Александр II деб юритилади, чунки ундан илгари Македонияда подшо Аминтанинг ўғли Александр I ҳам ўтган. Аминта ҳукмдорлиги даврида Доро I нинг 7 нафар элчиси сув ва тупроқ сўраб боради ва бу ташрифда Александр I фаол иштирок этади. У ўз ташаббуси билан зиёфатда элчиларнинг кўнглини олиб, уларнинг талабларини бажаради¹¹. Хамсанависликда акс этган Доронинг Искандардан бож талаб қилиш воқеаси ўша Аминта ўғли Александр I замони билан алоқадор бўлиб, Александр II дан Доро II талаб қилган бож ана ўша замонда қабул қилинган итоат натижаси эди. Хирож қиссасига гўй, чавгон, кунжут каби элементларнинг кўпилиши ҳам тарихий чалқашлик ёки фольклор анъаналари таъсири натижасидир¹².

Доронинг ўлими атрофидаги тафсилотлар эса тарихий, адабий манбаларда кўп учрайди. «Садди Искандарий»да тасвирланган мазкур воқеликда уч асосий жиҳат мавжуд: 1) Искандарнинг какликлар воситасида жанг натижасига ишора кўриши; 2) Дорога суиқасд; 3) Доронинг васиятлари.

Искандарнинг ишларини фол орқали башорат қилиш ёшлик йилларидан бошланади, умуман, искандарномаларда фол мотиви алоҳида ўрин тутади. Масалан, Ровандий Искандар юришларининг фол мотиви билан алоқадор қизиқ жиҳатларини баён қилган: «Искандар илм талаб қилиб юрган пайтларда Аристотелни хузурига чорлади. Арастунинг отаси Нақумоҳис «Ғолиб ва мағлубликни олдиндан аниқлаш жадвали»ни бериб, ўғлини Искандар хизматига юборди. Искандарнинг исми жадвалнинг устига, мамлакатлар жадвалнинг остига ёзилади. Унда Искандарнинг бутун оламга фармонраво бўлиши ва олам мулкни забт этиши битилган бўлиб, жадвал Искандарга дастуруламал бўлади»¹³. Мазкур деталь Низомий достонига ҳам ўтган. Навоий бу детал ҳақида ёзмаса-да, Низомий сингари Нақумоҳисни астролог сифатида ҳам кўрсатади.

Дорога қарши уруш натижасининг Искандар томонидан какликлар жанги воситасида башорат қилиниши эпизоди эса «Садди Искандарий»га Низомий «Искандарнома»сидан ўтган. Тарихий асарларда унга ўхшаш қайдлар мавжуд, яъни Искандар ҳақидаги қиссаларнинг баъзиларида Доро билан жангдан олдин Искандарнинг бирор предмет билан боғлиқ ҳолда фол йўйиш мотиви учрайди¹⁴. Низомий какликлар ва саволга жавоб қайтарувчи тоғ билан боғлиқ фоллар ҳақида «шунидамки», яъни «эшитишимча» дейди, шунга қараганда у бу вариантларни оғзаки ривоят ва афсоналардан олган бўлиши керак¹⁵. Забехулло Сафо ҳам Низомийнинг «Шарафнома» ва «Иқболнома»ни ёзишда мавзуга доир шубҳали тарихий нақллардан манба

¹⁰ Геродот. История в девяти книгах. – Л.: «Наука», 1972. – С. 242.

¹¹ Ўша асар, 243-бет.

¹² Ўша асар, 220-бет.

¹³ Раунدى محمد بن على. راحة الصدور و آية السرور. – تهران: اساطير، ۱۳۸۵. ص. ۴۴۸-۴۴۷.

¹⁴ تعاللى عبدالملك بن محمد. تاريخ تعاللى. ترجمه محمد فضائلى. – تهران: نقره، ۱۳۶۸. ص. ۵۲۰.

¹⁵ Низомий Ганжавий. Хамса: Искандарнома. – С. 75–76.

сифатида фойдаланганини қайд этади¹⁶. Инсон табиатига хос бундай йўйимлар бошка машхур саркардалар, хусусан, Амир Темурда¹⁷ ҳам бўлган¹⁸.

Икки ноиб ва Доронинг ўлдирилиши эса манбаларда турлича изоҳланади. Табарий бу масалада икки хил қараш борлигини кўрсатган. Бири – Доронинг золимлиги сабаб кўпгина форс раҳнамолари Искандар томонга ўтиб, Доронинг сирларини унга етказиб туришган. Жанг маҳали Искандарнинг буйруғи билан Доронинг хос одамлари унинг бошини Искандар ҳузурига олиб боришган. Иккинчиси – Доронинг ҳамадонлик икки нигоҳбони Искандар ҳузурида эътибор топиш учун Дорони ўлдирган¹⁹. Мазкур икки қараш кейинги манбаларда такрорланади²⁰. Масалан, Муставфий ва Мирхонд Искандарнинг Доро қотиллари билан алоқаси борлиги масаласига қўшилмайди²¹. Навоий ҳам Искандарнинг Доро қотиллари билан алоқаси бўлган эмас деб ҳисоблайди. Бунда у Табарийга таянган кўринади, чунки Навоий тасвирлаган Искандарнинг Доро ҳузурига бориши эпизоди Табарий тарихи билан жуда ўхшаш²².

Доронинг Искандарга васияти борасида ҳам манбаларда турли қарашлар мавжуд. Табарий бу масалада икки хил фикр борлигини айтади: 1. Доро Искандарга иккита васият қилган: қизи Равшанакка уйланиш ва шох авлодларига ситам қилмаслик²³. 2. Қизи Равшанакка уйланиш ва икки қотилдан интиқом олиш²⁴. Ҳамидуллох Муставфий Искандар Доронинг васиятига кўра Равшанакка уйланишини таъкидлайди²⁵, холос. Мирхонднинг қайд этишича, Доро Искандардан оила аъзоларини ҳурмат қилиш ва Равшанакка уйланишни илтимос қилади²⁶. «Форснома» васият борасидаги фикрларни умумлаштириши ва Навоийнинг бу борадаги фикрларига тўла мувофиқлиги билан эътиборга молик²⁷.

Фирдавсий Доронинг ўлими олдидан Искандарга қаратилган иккита насихатномасини (дунёнинг моҳияти, давлат ишлари ва Равшанакка уйланиш, туғилажак фарзанднинг зардуштийликни ривожлантириши

¹⁶ صفا ذبيح الله. حماسه سرايي در ايران. - تهران: بيروز، ۱۳۳۳. ص. ۷۶ - ۷۷.

¹⁷ Темур тузуклари. – Тошкент: F.Ғулом номидаги нашриёт-маتبха бирлашмаси, 1991, 17–18-бетлар.

¹⁸ Кароматов Х. Ўзбек адабиётида Куръон мавзулари. ДД. – Тошкент, 1993. – 281 б.

¹⁹ طبري محمد بن جرير. تاريخ طبري. ترجمه ابوالقاسم پاينده. ج. ۲. - تهران: اساطير، ۱۳۶۲. ص. ۴۹۰ - ۴۸۸.

²⁰ Абулқосими Фирдавсий. Шохнома. Иборат аз 9 жилд. Жилди 6. – Душанбе: “Адиб”, 1989. – С. 533–534.

اصفہائی حمزہ. تاريخ پیامبران و شاکان. ترجمه حعفر شعار. - تهران: خواجه، ۱۳۴۶. ص. ۳۹.

Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Асарлар. Беш жилдлик. Т.1. – Тошкент: “Фан”, 1968, 73-бет.

ابن اثير طي بن محمد. تاريخ كامل. ج. ۱. - تهران: اساطير، ۱۳۷۰. ص. ۳۲۹.

گرنيزي عبدالحی بن ضحاک. زين الاخبار. - تهران: ارمغان، ۱۳۶۱. ص. ۵۵ - ۵۴.

مستوفی حمدالله. تاريخ گزيده. - تهران: امير کبير، ۱۳۳۹. ص. ۱۲۵.

ميرخواند محمد بن خاوندشاه. روضت الصفا. ج. ۱. - تهران: بيروز، ۱۳۳۸. ص. ۶۵۲.

طبري محمد بن جرير. تاريخ طبري. ترجمه ابوالقاسم پاينده. ج. ۲. - تهران: اساطير، ۱۳۶۲. ص. ۴۹۱.

²³ Ўша асар, 491-бет.

²⁴ Ўша асар, 492-бет.

مستوفی حمدالله. تاريخ گزيده. - تهران: امير کبير، ۱۳۳۹. ص. ۱۲۵.

ميرخواند محمد بن خاوندشاه. روضت الصفا. ج. ۱. - تهران: بيروز، ۱۳۳۸. ص. ۶۵۲.

²⁷ اين بلخي. فارسنامه. - تهران: اساطير، ۱۳۸۴. ص. ۵۶.

тўғрисида) келтирган²⁸. Саолибий ҳам Фирдавсийга яқин фикрларни қайд этган: 1. Равшанакка уйланиш. 2. Форсларнинг улуғларига эхтиром кўрсатиш. 3. Оташқадаларни вайрон қилмаслик. 4. Икки қотилдан хун олиш²⁹.

Доронинг васияти сирасига зардуштийлик масаласининг келиб қўшилиши уларнинг пахлавий манбаларга дахлдорлигини кўрсатади. Искандар ҳақидаги киссаларга бу каби фактлар муаллифлар томонидан онгли равишда олиб кирилган бўлиб, унда ислом таълимотига қарши мафкура акс этган. Форс манбалари ва тарихларидаги айна шу каби мафкуравий ёндашувлар кейинчалик исломпараст тарихчи ва ижодкорлар томонидан Искандарнинг улуғланишига туртки берган. Натижада, Искандарни нафакат зардуштийлик қушандаси, балки унинг давоми ўлароқ ислом тарғиботчиси сифатида эътироф этиш ҳам авж олган.

Низомий ҳам Доронинг зардуштийлик борасида васият қилгани масаласига қўшилган эмас³⁰, аммо Р.Азаде негадир Низомий мазкур эпизодда Фирдавсийдан таъсирлангани ҳақида ёзади³¹. Навоий «Садди Искандарий»ни ёзишда таянган муҳим манбалардан бири «Низом ут-таворих»да ҳам Доронинг уч васияти (1) хоинларни жазолаш; 2) Равшанакка уйланиш; 3) форс маликлари авлодини хор тутмаслик) қайд этилган³². Кўришиб турибдики, Навоий тўғри деб билган мазкур вариант тарихан Табарий қайд этган икки хил қарашнинг қўшилишидан ҳосил бўлган.

РЕЗЮМЕ. Маколада Алишер Навоийнинг “Садди Искандарий” достонида муҳим ўрин тутувчи Доро ва Искандар можаросига оид тасвирларнинг Шарқдаги манбалари тадқиқ этилган. Мазкур сюжетга тааллуқли образ, мотив ва деталлар қиёсий-тарихий аспектда ўрганилган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются восточные источники описаний конфликта между Доро и Искандера, который имеет важную место в дастане “Стена Искандера” Алишера Навои. Образы, мотивы и детали данного сюжета изучены в сравнительно-историческом аспекте.

RESUME. The article examines the eastern sources of images of the conflict between Darius and Alexander, which play an important role in Alisher Navoi's epic “Saddi Iskandariy”. The image, motif and details of the subject are studied from a comparative-historical point of view.

Таянч сўз ва иборалар: Алишер Навоий, генезис, сюжет, мотив, образ, Доро, Искандар.

Ключевые слова выражения: Алишер Навои, генезис, сюжет, мотив, образ, Доро, Искандер.

Key words and word expressions: Alisher Navoi, genesis, plot, motive, image, Darius, Iskandar.

²⁸ Абулқосими Фирдавсий. Шохнома. Иборат аз 9 жилд. Жилди 6. – Душанбе: “Адиб”, 1989. – С. 534–541.

²⁹ ثعالبي عبدالملك بن محمد. تاريخ ثعالبي. ترجمه محمد فضائلي. – تهران: نقره، ۱۳۶۸. ص. ۲۵۵.

³⁰ Низомий Ганжавий. Хамса: Искандарнома. – Душанбе: “Адиб”, 2012. – С. 115–116.

³¹ Азаде Р. Низами ва онун поэзија селәфләри. – Баку: “Елм”, 1999. 143-с.

³² بیضاوی عبدالله بن عمر. نظام التواریخ. – تهران: بنیاد، ۱۳۸۲. ص. ۴۳.

МУНДАРИЖА

Тилшунослик

Ё.Одилов. Тил ва тафаккурнинг ўзаро муносабати.....	3
Д.Лутфуллаева. Тижорат объектлари, истеъмол товарларига ном танлашдаги муаммолар	11

Адабиётшунослик

Д.Қуронов. “Ўткан кунлар”нинг укилиши масаласига доир.....	16
Я.Қосим. Абдулла Ориповнинг илк лирикасида рамзий-метафорик образлар...24	
М.Худойқулов. Ўзбек ҳажвий матбуотининг илк нашрлари.....	31

Шукрулло таваллудининг 100 йиллиги

С.Тулаганова. Ёзувчи кечинмаларининг бадиий ифодаси.....	37
М.Кучқорова. Шукрулло ҳаёти ва ижодининг ўзбек ва турк адабиётшуносликларига ўрганилиши.....	41

Илмий ахборот

А.Эшонбобоев. “Лисон ут-тайр” рус шарқшунослари талқинида.....	45
И.Исмоилов. Доро ва Искандар моҳароси тасвирининг генезиси.....	51
Р.Шарипов, Н.Хўжаева. Фитратнинг “Мунозара” асарига таълим-тарбия масалалари	56
Б.Ражабова. “Мажолис ун-нафоис”да маданий муҳит тасвири.....	61
Р.Муллахўжаева. Ғафур Ғулом шеърлярида куёш образининг маъно кирралари.....	66
М.Ёдгорова. “Олтин зангламас” романидаги мактублар.....	70
М.Худоёрова. Навоий китъаларидаги баъзи тасаввуфий тушунчалар ҳақида.....	75
Ҳ.Шокирова, Ш.Содиқова. Навоий “Ҳамса”сига ишланган миниатюралар ҳақида.....	78
Ю.Бабақулов. Адабий асарда психологик образ тасвири.....	82
О.Абдуллоев. Усмон Азим шеърлярида рамзий тасвир	87
Г.Соатова. “Маориф ва ўқитғувчи” журнали ва Элбек ижоди	89
Г.Зойирова. Саккизлик жанрининг ифода имкониятлари	92
Ҳ.Закирова. Гипотаксис қисмларининг синсемантик белгиси.....	96
О.Турсунова. Фонетик воситаларнинг насрий матндаги поэтик хусусиятлари.....	101
Н.Алламуратов. Қорақалпоқ тилида компонентли юридик терминларнинг тузилиши.....	104
Н.Маҳмудова. Телекоммуникация терминларининг мавзуй гуруҳлари.....	108
Н.Бойназарова. Фольклор терминлари ўртасидаги семантик муносабатлар.....	112
К.Юсупова. Реклама матнида императивлик ифодаланишининг прагматингвистик масалалари.....	116
Д.Ҳақимов. Ўзбек тилига хориж сўзлари кириб келишининг таснифий таҳлили.....	120

Фанимиз заҳматкашлари

Ҳ.Ҳомидий. Нуктадон адабиётшунос.....	124
---------------------------------------	-----

Танқид. Тақриз. Библиография

А.Раҳмонқулов, Б.Жабборов. Халқ шеваларига оид яна бир луғат.....	126
---	-----

Илмий ҳаёт

Маматқул Жўраев	128
-----------------------	-----